

Subliminalne poruke u zatvoru

Damir Nadarević¹

Univerzitet u Bihaću, Islamski pedagoški fakultet

DOI:10.5937/cm16-32876

Sažetak: *Subliminalne su poruke svuda oko nas, htjeli mi to priznati ili ne. Mogućnosti svjesnog utjecaja na nesvjesno s ciljem manipulacije ljudskog ponašanja su istraživane još od davne 1884. godine (američki istraživači Pierce i Jastrow). Zatvori su simbol moći države, instrument straha i, na kraju, mjesta u koja se smještaju osobe čije je ponašanje neprihvatljivo za zajednicu. Zbog toga, određeni oblici manipulacije zatvorenicima, koji se odvijaju pod krinkom preodgoja i resocijalizacije, kao deklarativnih ciljeva kažnjavanja, smatraju se legitimnim „pravom” države. Ono čime će se ovaj rad posebno baviti je upravo detektiranje subliminalnih poruka, kao manipulacijskih instrumenata, kojima su zatvorene osobe izložene u toku izdržavanja kazne zatvora. U radu je dana definicija subliminalnih poruka, prikazani su načini kako se subliminalne poruke mogu umetnuti u određeni sadržaj aktivnosti koje se provode u zatvoru, te se procjenjuje njihova preodgojna vrijednost. Poseban naglasak je dat na simbole zatvora kao nosioce subliminalnih poruka, na samu arhitekturu zatvora, raspored prostorija kako onih u kojima rade uposlenici tako i onih u kojima borave zatvorenici, boje tih prostorija, mirise i zvukove u njima, različite načine likovnog izražaja ali i na odnose između uposlenika i zatvorenika te međusobne odnose zatvorenika, običaje, ceremonije, govor i geste. Sve nabrojano, u konačnici, ima najmanje dvije dimenzije, deklarativnu (pravno reguliranu) i, za razumijevanje zatvora i njegove zadaće znatno vrijedniju, prikrivenu, subliminalnu.*

Ključne riječi: zatvor, subliminalno, resocijalizacija, zatvorenici

¹ Kontakt sa autorom: damir.nadarevic2@gmail.com

Uvod

Penološka praksa ima dugu istoriju ali, nažalost, nizak stepen razvoja. Od prvobitnih društvenih zajednica robovlasništva i feudalizma kada se smatralo da je vladaru vlast data od bogova do današnjih dana kada to pravo, na nešto drugačiji način, prisvaja država, svrha kažnjavanja je sankcionisanje počinioca krivičnog djela, uži cilj je specijalna i generalna prevencija činjenja krivičnih djela a širi društvena reprodukcija, očuvanje društvenog sistema, vlasti. Na kraju je (iako se to, u moderno doba, naglašava kao glavni cilj) resocijalizacija, rehabilitacija, korekcija ponašanja zatvorenika. Prvi kontakt građana sa zatvorom su njegovi zidovi i žičane ograde. Percepciju o zatvoru, ali i ljudima unutar zatvora, dobijaju na temelju njegovih arhitektonskih rješenja. Zatvori moraju izgledati strašno, neudobno a ne kao poželjne destinacije u koje se ide na odmor od svakidašnjih problema². Jeremy Bentham, engleski filozof kojeg se smatra utemeljiteljem utilitarizma je tvrdio da kazna prije svega mora služiti zastrašivanju zločinaca, a tek poslije toga se može govoriti o preodgoju počinitelja kaznenih djela.

Zatvori svojim položajem u okolini, eksterijerom i izgledom pridonose percepciji sredine u kojoj se nalazi zatvorenik ali i direktno utječe na interakciju kako samih zatvorenika tako i osoblja sa zatvorenima³. Zahtjevi sigurnosti, simbolička funkcija zatvora ali i sami simboli (javni i prikriveni) unutar zatvora, stvorena percepcija zatvora prije dolaska na izdržavanje kazne, arhitektonske barijere i procedure su „ometaći” komunikacijskog procesa u zatvorima ali i samoga procesa resocijalizacije. Pored toga, odnosi u zatvoru, hijerarhija kako zatvorenika u zatvoreničkoj zajednici tako i uposlenika u organizaciji su određeni prostorom koji zauzimaju, uređenošću toga prostora, veličinom i sl. Prostor u zatvoru je determinatna „socijalne promocije” i svih oblika interakcije.

Dakle, na jednoj strani imamo odgojno nestimulativno okruženje totalnih ustanova, „komunikacijski ograničeno, siromašno”, a na drugoj zahtjeve za

² Ulaganje u zatvorski sistem je svojevrsni civilizacijski imperativ. Poboljšanje standarda zatvorenika je u funkciji „hinjenja demokratičnosti” društva, a ne stvarne promjene odnosa prema „štićenima” ustanove. Riječ je o totalnoj ustanovi koja teško prihvata promjene.

³ U jednom periodu su, u SADu, banke građene tako da daju dojam sigurnosti i snage. U unutrašnjosti su bili veliki mramorni stubovi, metalne prečke, metalna vrata i sl. Vremenom se to mijenja u toplo, domaće okruženje koje bi trebalo biti ugodno ljudima i gdje bi mogli pričati o svojim finansijskim problemima (Knapp i Hall, 2010: 121). Slična situacija je i sa zatvorima. Prelazak od kažnjavanja ka preodgoju i resocijalizaciji trebaju pratiti i arhitekturna rješenja koja podržavaju integraciju, koja ne marginaliziraju, segregiraju i izoliraju.

uključivanjem *preodgojenih* zatvorenika u zajednicu i njihovu „društveno prihvatljivu” interakciju s okolinom.

Glavna karakteristika preodgoja (kao i odgoja) je prisila i manipulacija⁴. Proizlazeći iz te činjenice subliminalne poruke u zatvoru dobijaju svoj puni legitimitet, jer one i nisu ništa drugo nego manipulacija komunikacijskih subjekata. U svakom slučaju, kolikogod to zvučalo grubo, predstavljaju civilizacijsko dostignuće penitencijarne prakse, jer razne medicinske, psihološke, pa i pedagoške metode iz prošlosti su bile etički znatno problematičnije. Subliminalne poruke su perfidna, neprimjetna, manipulacija i možda, jedino u zatvoru, i imaju konstruktivan i opće prihvatljiv zadatak.

U radu smo metodom eksplikativne analize detaljnije proučili predmet istraživanja, doprinijeli njegovom objašnjenju i utvrđivanju načina pronosnja subliminalnih poruka preko zatvorskih struktura (arhitektura, ceremonijali, prostor, boje, mirisi, zvukovi, ...). Etnografska metoda kvalitativnog promatranja sa sudjelovanjem omogućila nam je kvalitetnije opažanje zajednice, veza, korelacija i uzroka pojava. Istraživanje je provedeno u Kazneno popravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću gdje je autor rada zaposlen kao šef odsjeka za ispitivanje ličnosti osuđenih osoba. Dakle, autor/istraživač je kao periferni član (*peripheral-member-research*) bio u bliskoj interakcij s ostalim članovima (zatvorenicima), no bez sudjelovanja u aktivnostima koje su bit skupnog pripadništva. Etnografska metoda omogućila je slobodu izražaja autora, koja nije sputana predeterminiranim kategorijama i omogućila naknadno utvrđivanje dodatnih varijabli, medija prenosa subliminalnih poruka (govor uposlenika i geste, likovna ekspresija, logo). Ustanovljeni su daleko širi trendovi, oblici i stilovi ponašanja što ne bi bilo moguće kvantitativni promatranjem usmjerenim samo na neke isječke stvarnosti koji bi kasnije bili oblikovani u varijable (više o metodi u Adler i Adler, 1998: 80-81).

Cilj istraživanja je bio opisati kanale prenosa subliminalnih poruka korišćenjem metode posmatranja sa učestvovanjem.

⁴ Emil Durkheim (1981: 49) ističe „samim tim što je odgoj društvena funkcija, država ne može prema njemu da bude ravnodušna”. Razlika je samo u manifestaciji pojma – otvorenoj ili prikrivenoj prisili. Naime, sve odgojne institucije (škole, vjerske ustanove, itd.) su, po svojoj prirodi, usmjerene na represivne (ali istovremeno i na progresivne metode) „.../ jer je čovjek ‘proizvod’ upravo tih institucija, koje ograničavaju, zatiru njegovu slobodu, živost, spontanost /.../” (Močnik, 1984: 316 u Javornik i Šebart, 1990: 12). Istovremeno, „progresivnost” proizlazi iz činjenice, da tek društvo (preko svojih institucija) čovjeku omogućava da, uopšte, može razviti svoje potencijale (isto). Dakle, represija u odgojnom procesu je najčešće prikrivena, dok u preodgojnom procesu za tim nema potrebe.

Kontekstualni okvir analize je vezan za period od 12. I 2020. godine do 20. III 2021. godine. Posmatrana je ustanova i zatvorenici, njih 140, koji su u tom periodu izdržavali kaznu u Kazneno-popravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću. Dužina kazni je bila različita, a uvjet je bio samo da su se u navedenom periodu nalazili na izdržavanju kazne.

Pretpostavili smo da su zatvorski sadržaji i struktura zatvora nosioci subliminalnih poruka koje mogu utjecati na proces preodgoja osuđenih osoba. U istraživanju se nije ulazilo u raspravu da li su navedene subliminalne poruke planski i svjesno poslane, iako bi u analizi njihove svrsishodnosti i uspješnosti u realizaciji postavljenog zadatka i to bio bitan element.

Pojam subliminalna poruka

Subliminalno je latinska složenica nastala od prefiksa *sub* – ispod i riječi *limen-inis*, N, što znači prag ili granica. Dakle, subliminalno je ono što je ispod *limesa*, ‘ispod granice (svjesnoga)’. Subliminalne poruke mogu biti slušne i vizualne. Studije pokazuju da one mogu dovesti do antisocijalnog ponašanja, rane spolne stimulacije, kulturoloških promjena, samoubilačkih djela, pa čak i korištenje droga (Sofi & Nika, 2013 u Soomro, 2018: 1829)).

Učinak subliminalnih poruka prvi je istraživao James Vicary⁵. Riječ je o osmišljenoj komunikacijskoj tehnici, usmjerenoj na generiranje odgovora, tako da se kod osobe(a) kojima su namijenjene subliminalne poruke izazove reakcija, koju inače ne bi imali. „Subliminalna percepcija dakle predstavlja zamisao da je moguće utjecati na ljudske misli, osjećaje i obrasce ponašanja kroz razne podražaje bez svjesnog znanja osobe na koju se utječe, za razliku od supraliminalnih podražaja koje ljudski mozak svjesno zaprima” (Miliša i Nikolić, 2013: 293)⁶.

⁵ U literaturi nalazimo da je 1957. godine psiholog James Vicary izveo je jedan od najpoznatijih eksperimenata o utjecaju subliminalnih poruka na čovjeka. Za vrijeme prikazivanja filma „Piknik”, u jednom od kina u New Jerseyu, svakih 5 sekundi na platnu su se pojavljivale pisane poruke: „Gladni ste, jedite kokice” i „Žedni ste, pijte Coca-Colu”. Poruke su bile ustvari jedna ili dvije od 25 sličica koliko ih se prikaže u sekundi filma. Trajale su dakle, samo nekoliko stotinki sekunde, tako da ih ljudi uopće nisu bili svjesni. Uprava kina tvrdila je da se prodaja kokica povećala za 58%, a Coca-Cole za 18%. Eksperiment je nazvan „Invisible comercial” (nevidljiva reklama). Autor je kasnije izjavio da se ovaj eksperiment nikada nije dogodio, što u biti nije ni važno. Ukazano je na vrlo zanimljivu mogućnost manipulacije masama. Zanimljivo je da od tada počinju ozbiljnija promišljanja o mogućnostima subliminalnih poruka i proučavanja učinka subliminalnog oglašavanja (Key, 1989).

⁶ Slično subliminalne poruke definiraju i Treimer i Simonson (1988: 563): „Subliminalna percepcija ili možda bolje reći tehnika subliminalnih poticaja opisuje riječ, sliku ili zvuk koji nisu opaženi svjesno, barem u kontekstu uobičajenog raspona svijesti, već koji uslijed određenih poticaja podsvjesno ostavljaju određeni, najčešće osmišljeni, dojam na um. Ovaj fenomen tako uključuje prikaz riječi ili slika tolikom brzinom da ih ljudsko oko ne može prenijeti svjesnom dijelu mozga ili izgovaranje riječi na određeni način koji ne može pobuditi svjesno pamćenje i percepciju”.

Subliminalne poruke obično apeliraju na osnovne ljudske nagone. Spolnost i strah od smrti su najčešći i najučinkovitiji, a mogu utjecati i na ljudske potrebe kao što su glad, žeđ i ostale⁷.

Slobodno možemo reći da je riječ o izvjesnom obliku manipulacije i s tog vidika se postavlja pitanje njihove etičnosti, pa i zakonske dopustivosti (Soomro, 2018: 1829). Pitanje etike pri korištenju subliminalnih poruka problematično je već pri definiranju subliminalnoga i opisu osnovnih karakteristika takvih poruka – ulazak u podsvijest čovjeka bez njegove dozvole. Međutim, upravo to radimo i u procesu resocijalizacije i preodgoja zatvorenika. Subliminalne poruke u zatvoru su sredstvo, instrument preodgoja i tako ih treba razumjeti, a rasprave o njihovoj etičnosti prebaciti na polje same resocijalizacije i preodgoja ali i „prava države” da počinioce krivičnih djela kažnjava.

Subliminalne tehnike

Razvojem medija dolazi i do naglog razvoja tehnika slanja subliminalnih poruka. Autori Key, (1989), te Miliša i Nikolić (2013) govore o šest temeljnih audiovizualnih tehnika pomoću kojih se subliminalne ili podsvjesne informacije mogu prenijeti:

1. ***Odvajanje figure od pozadine*** (*figure-ground reversals*) – riječ je o vizualnom triku u kojem je ustvari figura nebitna a pozadina, koju najčešće zanemarujemo, je nosilac poruke. To što smo svjesno zanemarili podsvijest je percipirala.
2. ***Umetanje (slike u sliku)*** (*embedding*) – kod ove metode u sliku se „ubacuju” razni oblici (umetci) koji su prikrivjeni, „stilizirani”, dio su druge slike i potrebno je znati da postoje da bi ih se svjesno primijetilo. Međutim, čovjek ih percipira nesvjesno (Key, 1989: 13). Najčešće je riječ o umetcima koji aludiraju na sex ili smrt što čovjek najintenzivnije percipira⁸.

⁷ Grupa autora Ruch, Züst i Henke (2016) pozivajući se na istraživanja različitih autora (van Gaal *et al.*, 2012; Hassin, 2013; Monahan *et al.*, 2000., Hassin *et al.*, 2007; Weinberger i Westen, 2008; Bermeitinger *et al.*, 2009.; Lau i Passingham, 2007; Reuss *et al.*, 2011), te na vlastito istraživanje ističu da postoji rastući broj dokaza koji sugeriraju (podvukao D.N.) da se subliminalne poruke mogu koristiti za promjenu naših misli, stavova, emocija i postupaka, trenutnog raspoloženja, političkih stavova, namjere, izbora i odluka te kognitivne strategije.

⁸ Najdublji ljudskih motivi su spolnost koja je zajednička cijelom živom svijetu – program za reproduciranje i očuvanje vrste. On nije nikada zadovoljen (ili jeste samo kratkoročno). Spolni nagon je svuda prisutan i teško ga je u socijaliziranom društvu zadovoljiti. Zato nesvjesno prepoznavanje spolnoga motiva uzrokuje tjeskobu.

3. ***Tabistoskopski prikaz*** (*tachistoscopic displays*) – naprava koja prikazuje slike velikom brzinom (24-25 slika u minuti) i ukoliko se jedna ili dvije slike zamijene slikom sa subliminalnim sadržajem ljudsko oko je, zbog velike brzine mijenjanja neće uspjeti registrirati, međutim percipiraće je podsvesno i pretpostavlja se da ta poruka može utjecati na čovjekovo ponašanje. Istraživanja su pokazala da su bljeskovi pri brzinama od 1/3000 sekundi kod publike najučinkovitiji. Čovjek svjestan postojanja tih kratkih bljeskovitih vizualnih podražaja, ali su mu prebrzi da bi ih normalno percipirao. Slično je i s auditivnim podzvučnim porukama.
4. ***Osvjetljenje i ozvučenje niskog intenziteta*** (*low-intensity light and low-volume sound*). Napredniji od tahistokopa svakako su svjetlost i zvukovi niskog intenziteta ili pozadinski zvukovi i osvjetljenje. Key (1989: 22) navodi kako se vrlo malo fotografija objavi bez dodatnog rada na njima, tj. bez retuširanja. Pritom se koriste osvjetljenja na razinama ispod svjesne percepcije (Miliša i Nikolić, 2013: 301) kako bi se ubacile određene riječi. Ako se dovoljno dugo opušteno i fokusirano promatra fotografija, razlike u tonovima boje kože ili pozadine, može se uočiti umetnuta poruka ili riječ, najčešće je to opet riječ „sex” (Key, 1989: 22).
Sa zvukovima je manipulirati još lakše. Oni mogu biti na takvoj frekvenciji da ih ljudsko uho ne može čuti niti ih se može svjesno percipirati.
5. ***Osvjetljenje i pozadinski zvukovi*** (*lighting and background sound*). Cilj korištenja različitih tehnika osvjetljenja je nametanje uvjerljivih iluzija publici. Svjetlo ili zvuk mogu naglasiti određeni lik ili situaciju (primjer film Egzorcist) gdje su zvukovi bili zastrašujući i stvarali su osjećaj nelagode iako gledaoci nisu mogli objasniti šta im je ustvari provociralo takvo stanje. Česte su i različite elektroničke tišine, koje ostavljaju utisak na publiku ali su i subliminalne (Key, 1989: 32).
6. ***Dvosmisleni izrazi*** (*double meanings*). Tehnika u kojoj fraze, simboli i gesla sadrže i drugo skriveno značenje koje je često povezano s primitivnijim nagonom. Key (1989) smatra da se tom tehnikom obogaćuje

Dakle, ukoliko prijemnik primi poruku subliminalno osjeća tjeskobu koja je asocirana s proizvodom koji je bio reklamiran. Tražio bi zadovoljenje potrebe na socijalno prihvatljiv način i tako kupio proizvod (Gafford, 1995)

simbolični podražaj i nesvjesno primljena informacija obezbijedi dubok emotivni odziv i trajno sjećanje. U tu kategoriju se uvštavaju i metafore. Često su dvosmisleni izrazi povezani sa spolnošću (ako ih izvučemo iz konteksta poruke) npr. slogan American Expressa *Do more* ili slogan Nike *Just do it*.

Koje od navedenih tehnika koristimo u zatvoru vidjećemo u nastavku.

Subliminalni utjecaji u zatvoru

Zatvori su ustanove u koje zatvorenici ne dolaze dobrovoljno na školovanje, dodatnu edukaciju, prekvalifikaciju, (do)socijalizaciju, (do)odgoj, rehabilitaciju, liječenje zbog, recimo, ponašanja koje određeno društvo smatra devijantnim. Zatvor je, ipak, totalna ustanova i kazna⁹. Pored oduzimanja slobode kretanja, podrazumijeva i različite deprivacije¹⁰, pritiske, kontrolu, gubitak autonomije, poniženja, infantilizaciju zatvorenika, nametnute su im norme, standardi ponašanja, ugrožena im je sigurnost¹¹. U takvom sociokulturnom okruženju, kao odgovor na pritiske dominantne ili formalne kulture društva personificiranog u uposlenicima ustanove, stvara se izolirana „paralelna kultura”, subkultura. Svaka izolirana zajednica ima vlastiti govor (žargon), simbole, uspostavlja svoj kodeks, pravila koji su dio identiteta te zajednice. Zatvorenički žargon nije samo način komunikacije među zatvorenicima, tajni jezik koji uposlenici ne bi trebali razumjeti, nego i potreba da se takvim jezikom prevladaju brojne deprivacije i izgradi status u grupi, ali i da se istovremeno suprotstavi formalnom sistemu. Za nas su posebno zanimljivi simboli „oba” sistema jer kroz simbole se najčešće i prenose subliminalne poruke. Pogledajmo u nastavku koji su to „zatvorski”

⁹ Goffman (1961) je u svojoj knjizi *Azili* pisao o „totalnim ustanovama” Nazvao ih je „totalne” jer svoje stanovnike okružuju u gotovo apsolutnom smislu, presjecajući njihove prethodne veze sa spoljašnjim svijetom. Na simboličan način, reifikacijom, uništavaju prethodni identitet i uspostavljaju novi identitet devijantnih.

¹⁰ Špadijer-Džinić (1973: 73-93), pozivajući se na rad Sykesa, G. (1958) *The Society of Captives: a study of a maximum security prison*, govori o deprivacijama slobode, sigurnosti, heteroseksualnih odnosa, autonomije i materijalnih dobara i usluga.

¹¹ Pored navedenoga deprivacijskog modela prilagodbe odnosno razloga neprilagođenog ponašanja zatvorenika u zatvoru u literaturi nalazimo i importacijski model Irwina i Cresseyja iz 1962 godine (u Dhami, Ayton i Lowenstein, 2007) po kojem obilježja ličnosti, njihovo društveno porijeklo, kriminalna istorija uvelike određuju kakvo će biti ponašanje zatvorenika u zatvoru, te situacijski model (Clarke, 1997) koji ne podrazumijeva samo postojanje motiviranog počinitelja nego i priliku (odgovarajuću okolinu). Upravo ovaj situacijski model ukazuje na potrebu stvaranja odgojno stimulativnog okruženja u zatvoru. U radu se pokušalo napraviti veza različitih pristupa prilagođavanja zatvorenika i utjecaj arhitekture na njih, tako da je primjenjiv za sve tri navedena modela.

simboli i znakovi u Kazneno-popravnom zavodu poluotvorenog tipa u Bihaću koji mogu imati subliminalne utjecaje na zatvorene osobe.

1. **Arhitektura zatvora**¹² je u funkciji potpunog nadzora, „instrument pravilnog usmjeravanja” ali i stvaranja distance između osoblja i zatvorenika¹³. Visoki zidovi, bodljikava žica, djeluju zastrašujuće, kao granica između dva svijeta. Šalju poruku potrebe izolacije i otklanjanja „prijetnje” koja se nalazi unutar zidova. Pored toga, zatvori su simbol unutarnje moći države, moći koja mora zastrašivati vlastite građane, držati ih pokornima. Zbog toga i čitav kompleks mora izgledati zastašujuće¹⁴ i „odbojno”. Coyle, (2005:173 u Ignjatović, 2018 : 765) smatra da zatvori, onima koji „donose strateške političke odluke”, ne služe samo za suzbijanje kriminaliteta i kažnjavanje prestupnika, nego i za kontrolu marginalizovanih i nemoćnih društvenih grupa. U našoj krivično-pravnoj praksi se koriste termini „specijalne” i „generalne” prevencije kao svrhe kažnjavanja, gdje se pod generalnom prevencijom podrazumijeva zastrašivanje građana s ciljem odvraćanja od činjenja krivičnih djela. Zastrašujući izgled zatvora je upravo u funkciji generalne prevencije¹⁵. Kada govorimo o arhitekturi zatvora i njegovoj ulozi u stvaranju osjećaja nesigurnosti, straha, kontrole ne možemo a da ne spomenemo Jeremy

¹² „Arhitektura kaznenih zavoda je tema koja je otvorena još od vremena prvih reformatora. Većina starih kaznionica građena je u stilu tvrđava i podrazumevala je da se u njih smešta veliki broj lica. Nick Flynn /2002:47/ navodi da u Engleskoj i SAD dominiraju tri tipa dizajna zavoda – zrakasti raspored ćelija oko centralnog atrijuma, „hotelski koridor” i niz malih zgrada trouglastog oblika između kojih je centralni zajednički prostor” (Ignjatović, 2018: 756).

¹³ „Logor predstavlja dijagram vlasti čije je dejstvo omogućeno potpunom preglednošću situacije. U urbanoj arhitekturi još dugo će se sretati – u projektima za radnička naselja, za bolnice, azile, zatvore, škole – taj model vojničkog logora, ili bar načelo na kojem se on temelji: da prostorna organizacija odražava hijerarhijsku strukturu nadzora” (Fuko, 1997: 168).

¹⁴ „Kaznene institucije, sa svojim arhitektonskim rešenjima (visoke zidine, rešetke i straža) simbolizuju odvojenost čovjeka od porodice, izdvojenost čovjeka iz društvene zajednice. Izolacija psihičke prirode je izražena u režimima ograničenja kretanja, komunikacije, života i boravka samo unutar određenog prostora i određenog svijeta. Lišavanje slobode ima psihološke odraze na ličnost čovjeka od početka izdržavanja kazne, ...” (Korać, 2008: 95).

¹⁵ Opisana arhitektura zatvora i subliminalne poruke koje šalje se odnose na konkretni zatvor koji je predmet istraživanja, Kazneno-popravni zavod poluotvorenog tipa u Bihaću. Vjerovatno drugačije poruke šalju norveški zatvor Holden i austrijski *Justizzentrum Leoben* koji više liče na rehabilitacijske centre nego na zatvor ili npr. zatvor Kresty u Rusiji kao najpretrpaniji zatvora ili ADX u Koloradu – super-maksimalno obezbjeđen zatvor. Zanimljivo bi bilo istražiti kako ovi građevinski kompleksi utječu na zatvorenike i građane. U tom kontekstu je izjava arhitekta Hans Henrik Høilunda dizajnera norveškog zatvora Holden „najvažnije je da zatvor izgleda kao da je dio spoljnog svijeta, jedini očigledni simbol pritvora – zid od 20 m betona zaklonjen je drvećem, tako da izgleda kao da je izrastao iz šume”. Dizajn ne smije vrijeđati dostojanstvo zatvorenika (Mirjana, 2012). Možda je i to razlog što u Norveškoj samo jedan od pet zatvorenika završi ponovo u zatvoru dok je to ostalom dijelu Europe procenat povratništva od 50-70% (isto).

Benthama, koji je pored ostalog, osmislio niz arhitektonskih i drugih rešenja za zatvore. Ideje je iznio u svom djelu „Panoptikon” (1787) . Smatrao je da bi zgrada zatvora trebala da ima kružni oblik s praznim centrom. U centru bi bio nadzorni toranj, mjesto gdje bi bili stražari dok bi po obodu zgrade bile ćelije. Na taj način bi se omogućio nadzor zatvorenika a oni ne bi mogli vidjeti one koji ih posmatraju. Polazna osnova ovakvih arhitektonskih rješenja jeste ideja konstantnog, sveprisutnog, svevidećeg nadzora. Panoptikon u svom izvornom obliku nije nikada zaživio (izuzetak su neki pokušaji korištenja ideje panoptikona pri izgradnji zatvora Puni u Indiji (1818), Milbenk u Londonu (1830), Rond Haus zatvor u Australiji (1830) (Bentam, 2014.: 117)), međutim sama ideja stalnog nadzora zatvorenika, odnosno straha od stalnoga nadzora je prisutna i danas (npr. video nadzor i druga tehnička sredstva). Bentham je bio reformator zatvora, humanista međutim arhitekturna rješenja koja je predlagao kako za zatvore tako i za druge ustanove u kojima je potrebno vršiti konstantnu kontrolu i nadzor najmanje su bili humani, i nesumnjivo su imali skriveno značenje koje se ogledalo u pasivizaciji, objektivizaciji i automatizaciji korisnika takvih ustanova. Dakle, gotovo da možemo zaključiti da je istorija arhitekture zatvora istorija prikrivenih poruka koje se šalju kako zatvorenicima tako i zajednici.

Kazneno-popravni zavod u Bihaću se nalazi u širem centru grada, dakle, u urbanoj sredini okružen porodičnim kućama, međutim, komunikacija zatvorenika s okolinom je vrlo slaba. Komunikacija zatvorenika s vanjskom sredinom se vrši putem korištenja vanzavodskih pogodnosti, odlazaka zatvorenika kući na jedan dan svake sedmice (odnosno, kumulativno to može biti najviše osam dana svaka dva mjeseca). U zatvoru se obično nalazi 110-120 zatvorenika i smješteni su u 20 soba. U sobama je smješteno od 2 do 14 zatvorenika. Zatvor je ograđen zidom visine 4 metra s bodljikavom žicom na zidu. Zidovi su kako je ranije opisano sivi, betonski. U sklopu zatvora se nalazi i zatvoreno odjeljenje u kojem su u sobama smještena po dvojica zatvorenika i imaju mogućnost kretanja na svježem vazduhu samo dva sata u toku dana i to isključivo s kolegom iz sobe. Zatvorenici koji izdržavaju kaznu u odjelu „zajedničkog izdržavanja kazne” su na svježem zraku od 06-22 sata i imaju

mogućnost nesmetanog ulaska u sobe u toku dana. Zatvor je građen po Obern-Sing-Sing sistemu gradnje, koji podrazumijeva četverougao ni raspored objekata u čijoj sredini se nalazila zatvorena površina (šetališta). Karakteriše ga visok stepen sigurnosti jer se ćelije (sobe) sučeljavaju leđima i izlazom su okrenute prema hodniku, koji je duž unutarnjih zidova zatvora.

2. Od samoga ulaska u zatvor osoba je podvrgnuta **ponižavajućem ceremonijalu**. Oduzimaju joj se lične stvari za koje službeno osoblje procijeni da imaju nekakvu materijalnu vrijednost, kojima bi mogli povrijediti sebe ili druge i u kojima bi mogli prokrijumčariti nešto nedozvoljeno. Najčešće, upravo te stvari za zatvorenike imaju intimnu i emotivnu vrijednost – nakit koji je zatvorenik dobio od svojih najmilijih kao uspomenu da ih se sjeti u teškim trenucima, vjenčani prsten, marmelada koju je napravila majka ili supruga, kafa koju su mu spakirali da je ponese i sl. Ponižavajuće aktivnosti kao npr. zaprašivanje protiv vaški i kupanje se odvija u prisustvu nepoznatih ljudi, testiranje na opojna sredstva, detaljni pretresi, skidanje do gola, su također dio ponižavajuće procedure prijema. „Ogoljavanje” zatvorenika ima i simbolični karakter prekida s „civilnim” životom i početak zatvoreničkog¹⁶. U kazneno-popravnim zavodima zatvorenog tipa zatvorenici nose tzv. zatvoreničku odjeću. Prema istraživanju Jelene Špadijer – Džinić i dr. (2009: 235) provedenom u Odjeljenju za žene u Kazneno-popravnim zavodu u Požarevcu „... lišavanje sopstvene odjeće za njih predstavlja simboličku degradaciju, a samo za vrlo mali broj zatvorenica i statusnu degradaciju, kao i degradaciju predstave o samoj sebi (*self-image*) u kojoj je odijelo, naročito za žene, bitan elemenat. Sivilo, jednoobraznost i iznošenost zatvorske odjeće, osim toga, potvrđuju i društvenu stigmatizaciju i predstavljaju izvor psihičke patnje zatvorenica”.
3. Stalno **isticanje „grešaka”** u strukturi ličnosti, u ponašanju i načinu života i potrebe njihovog popravljanja uz stalno naređivanje zatvorenica dovode do problema formiranja stabilnog ega. Pored toga, sistem kazni i nagrada koji je dominantan u totalnim ustanovama implicira

¹⁶ Goffman (1961:24) ovaj proces prijema u zatvor naziva „mortifikacijom”. „Prihvatna procedura karakterizirana je napuštanjem i prihvaćanjem, pri čemu se središnja točka označava kao tjelesna golotinja. Napuštanje, naravno, pretpostavlja neraspologanje imovinom, što je nužno zbog toga jer osobe imaju odgovarajući odnos prema posjedu” (Goffman, 1961: 27).

(socijalnu) mortifikaciju i deprivacije. Sve se to radi pod krinkom predodgoja zatvorenika, iako je cilj sasvim drugi (subliminalan), pokoriti one koji „prkose” pravilima i sistemu.

4. **Raspored, veličina i urednost prostorija ukazuju na strukturu moći.**

Odnosi u zatvoru, hijerarhija kako zatvorenika u zatvoreničkoj zajednici tako i uposlenika u organizaciji su određeni prostorom koji zauzimaju, uređenošću toga prostora, veličinom i sl. Prostor u zatvoru je determinantna „socijalne promocije”.

U kaznenopopravnim ustanovama *kancelarija direktora* je najčešće na spratu, najveća, najsvjetlija, s najurednijim namještajem. Pomoćnici direktora su ili na istom spratu ili sprat niže. Struktura razmještaja je piramidalna i na taj način se kontrolišu interakcije uposlenika – ko će koga susretati, kako će komunicirati i sl. Smještanje kancelarije rukovodioca iznad „običnih radnika” i veličina prostorije je pokazatelj njegove moći. **Kancelarije terapeuta – savjetnika, odgajatelja** su znatno manje. Uređenija kancelarija ukazuje na moć uposlenika. Dobijanje kancelarije do direktorove je također pokazatelj statusa uposlenika. Zatvorenicima je to znak kome se trebaju obratiti ukoliko žele dobiti neki privilegij i sl. „Slabije rangirani” uposlenici dobijaju kancelarije bliže zatvorenim osobama.

Percepcija sredine u kojoj žive zatvorenici temelji na izvjesnom paradoksu. Naime, animozitet zatvorenika prema zatvoru i osoblju je stalan, žele što prije izaći iz zatvora, kritični su prema svemu, međutim istovremeno „privatiziraju prostor”, dijelove sobe, mjesto u redu za objedovanje, mjesto u kuhinji, u sobi za dnevni boravak i sl. Negoduju kada ih se prebaci u drugu sobu, na drugi krevet, kada neko od zatvorenika sjedi na njihovom mjestu u kuhinji. Mjesto u prostoru je znak mjesta u zatvoreničkoj hijerarhiji.

5. **Boje predstavljaju snažne simbole** izazivajući u nama brojne emocije i asocijacije te djelujući različito na svakog pojedinca¹⁷. Percepcija boja je ovisna i od *kulture*¹⁸, odnosno od značenja koja imaju u nekoj kulturi

¹⁷ Ponašanje i produktivnost na radnom mjestu su ovisni od boje. Boja može smirivati, ali i poticati na akciju ili uzrokovati stres (Lovgren, 1996: 20).

¹⁸ Boje utječu na emocije i fiziološke reakcije ovisno od kulture osobe, njenoga obrazovanja, genetike i od socialno-ekonomskoga položaja (Lovgren, 1996: 20).

te su stoga i *sredstvo za izražavanje društvenog identiteta* (Anon., 2009: 8). Psiholozi ističu da boje djeluju na ponašanje čovjeka, potiču nas na akciju, potiču naša osjetila, utječu na percepciju odnosa u okolini ili izazivaju određena raspoloženja. Boje imaju podsvjesni utjecaj na našu svakodnevnicu: utječu na vizualnu, estetsku i prostornu percepciju svijeta oko nas, utječu na naše raspoloženje i emocije¹⁹.

Siva je preovladavajuća boja zatvora, to je boja betonskih zidova, temeljna boja za željezo, betonske blokove i sl. Niti jednom drugom prostoru ne odgovara toliko njegova boja koliko zatvoru siva. Predstavlja neodređenost, beznačajnost, bezosjećajnost i neopredijeljenost. Povezujemo je sa starošću, staromodnošću, komformizmom. Sviđa se onima koji prikrivaju vlastiti identitet ili koji su suzdržani. U posljednje vrijeme dobija status elegancije. Ima slab prizvuk: sivi oblaci, siva magla, dim, izmicanje od obaveza, neodlučnost, strah, monotonija, depresija, starost. Pozitivne asocijacije su autonomija i neutralnost (Bilban, 2015: 34).

Pored toga tu je i plava boja koja djeluje opuštajuće (ne svi tonovi, prevelika količina je depresivna). Plava odjeća simbolizuje lojalnost i povjerenje. Zanimljivo je da je u većini zemalja policijska uniforma plave boje. Zatvorenici mrze „plavce”, međutim prostorija obojena plavom bojom, posebno svijetlijeg tonaliteta će na njih djelovati umirujuće i smanjiti anksioznost itd.

U zatvoru uzak spektar boja koji je ograničen isključivo na bijelu, sivu i eventualno neke nijanse plave, je ponovo u funkciji kažnjavanja. Tačnije, sumorne i jednolične boje u zatvorima stvaraju „informativni siromašnu sredinu”, izolaciju i na taj način simboliziraju status zatvorenika i odnos zajednice prema njima.

¹⁹ Valdez i Mehrabian (1994) proučavaju emocionalne odzive na pojedine dimenzije boja kao npr. intenzitet, svjetloća i zasićenost. Ističu da intenzivnije boje utječu na veći stepen uzbuđenja. Svjetlije boje pobuđuju veće zadovoljstvo, manje uzbuđenje i manji osjećaj dominantnosti. Tamnije boje pobuđuju osjećaje neprijateljstva, ljutnje i agresivnosti, nezadovoljstva, visoke uznemirenosti i dominantnosti. Manje zasićene boje stvaraju manji osjećaj dominantnosti. Autori ističu da je važno proučavati boju u kontekstu njene upotrebe. Plava boja je npr. ocijenjena kao vrlo prijatna boja, ali će izazvati negativne osjećaje ako se upotrijebi u hrani ili kosi. Rikard Kuller je 1976. uradio eksperiment u kojem je šestoro muškaraca i žena molio da neko vrijeme budu u jednoj od dvije sobe. Prva je bila u bojama i bogato opremljena, druga siva i sterilna. Kada su učesnici bili u prostoru mjerio je aktivnost njihovog mozga i otkucaje srca. Poslije ih je pitao kako su se osjećali. Dobio je rezultate da im je srce brže kucalo u praznoj sobi u kojoj im je bilo dosadno ali su se osjećali i više stresno (Kvas, 2011).

6. Bivanje u zatvoru je nesumnjivo neugodna situacija međutim **mirisi** mogu utjecati da ta neprijatnost bude manja ili veća²⁰. Upravo zbog činjenice da su mirisi vezani za emocije i sjećanja, emotivna iskustva iz prošlosti²¹, pomažu da se prevaziđe sadašnjost, zatvorska svakodnevnica, simbolično omogućavaju bijeg izvan zidova, slobodu, a ona je najveća vrijednost u zatvoru. Brumfield i dr. (2008: XXII) lijepo kažu: „Miris je jak čarobnjak koji nas može transportirati kroz tisuće milja i kroz sve godine našeg života”. Dakle, mirisi su u tijesnoj vezi između iskustva čovjeka, događaja i sjećanja²². „Kada se prvi puta osjeti novi miris, povezuje se sa događajem, osobom, predmetom ili trenutkom. Mozak stvara poveznicu između mirisa i pamćenja, pa nas miris klora asocira na bazen, miris pokošene trave ili svježe lubenice na ljeto, miris kolača s cimetom na Božić, ugljena na roštilj. Kod ponovnog susreta s dotičnim mirisom, javlja se sjećanje, a kao odgovor na to sjećanje, ugodno ili neugodno ili indiferentno raspoloženje. Pošto najveći broj mirisa upoznemo tijekom mladosti, mirisi najčešće probude sjećanja iz djetinjstva, obično stvorenih do 5. g. života” (Gorinšek, 2015). Zatvorenici u tom periodu, najčešće nisu činili krivična djela, tj. nisu bili kažnjavani, tada su bili na slobodi. Odatle je jasan značaj i uloga mirisa u zatvoru.

Kako bi trebali mirisati zatvori? Kako im dati „ozbiljnost” kaznene ustanove i istovremeno stvoriti terapijski i odgojno stimulativnu sredinu? Odgovore je teško dati s obzirom na neuniverzalnost percepcije mirisa. Međutim, miris prljavoga veša, slabo održavanje higijene prostorija i lične higijene zatvorenika kao i oštri mirisi dezinfekcionih sredstava su specifikum zatvora i doprinose razvoju deprivacija koje zatvorenici mogu osjećati i poslije izlaska s izdržavanja kazne te umnogome mogu

²⁰ „Mirisima se može manipulativno utjecati na ljudsku psihu i poticati na poruke, pokazalo je istraživanje provedeno u Las Vegasu. Kad god je kockarnica bila ispunjena ugodnim mirisom posjetitelji su trošili čak 45 posto više novca na kocku” (Pranić, 2014).

²¹ Riječ je o asocijativnom učenju. Asocijativno učenje je proces u kojem neki događaj postane povezan s drugim događajem zbog individualnog iskustva iz prošlosti (Wasserman i Miller, 1997, sažeto po Herz i dr., 2004). Pogledajmo primjer mirisa koji osjetimo prvi puta na operaciji u bolnici. Takav miris je asociiran s anksioznošću i dobije emotivno značenje anksioznosti. Taj osjećaj imamo uvijek kada ga u budućnosti osjetimo, neovisno o prilici. U suprotnosti s time, novi miris koji prepoznamo u vezi s osobom koja nam se čini privlačna će nam biti prijatan i biće pozitivno prihvaćen. Dakle, razlog zašto nam se neki mirisi sviđaju, a drugi ne sviđaju krije se u emotivnoj percepciji mirisa i njegovoj povezanosti sa nekom prijatnošću ili neprijatnošću iz prošlosti (isto).

²² Za čovjeka je karakterističan „*smell printing*” tzv. utisak mirisa – prije svega u intenzivnim emocionalnim iskustvima kada neki događaj po mirisu zapamtimo kao dobar ili loš.

otežavati njihovu deinstitucionalizaciju. „Miris zatvora” je subliminalna poruka koju zatvorenici dugo imaju kao „podsjetnik” na neugodnosti koje su doživjeli u zatvoru. Na drugoj strani, zatvorenici koji koriste vanzavodske pogodnosti i povremeno izlaze izvan zatvora tvrde da odlaze da osjete „miris slobode”. Građani koji nisu nikada bili u zatvoru, pa ni uposlenici, ne osjete taj miris, međutim zatvorenicima „sloboda miriše”. Možda je riječ o metafori, međutim izvjesno je da izvan zatvora ne osjete smrad sobe u kojoj je smješteno petnaestak zatvorenika kojima je ograničeno kupanje na jednom ili dva puta sedmično, pranje veša na jednom sedmično, sa slabom ventilacijom i svih ostalih primjesa specifičnog mirisa koje su već spomenute.

7. **Zvukovi kao nosioci subliminalnih poruka.** Zveckanje ključevima, lupanje željeznim rešetkama, stalni žamor su „zvučna kulisa” zatvora i simboliziraju njegovu hladnoću, bezličnost ali i podržavaju stereotipe o ovakvim ustanovama. Na drugoj strani, utjecaj zvukova i muzike na zatvorenike na njihovo ponašanje i komunikaciju još nije dovoljno istraženo. Zvukovi su dio okruženja u kojem se odvijaju tretmanske aktivnosti i ono mora biti stimulativno i prijatno. U vrijeme izvođenja pojedinih specijalnih tretmanskih aktivnosti prihvatljivo je prostor „oplemeniti” terapijskim zvucima koji će stvoriti atmosferu koju želimo postići (radnu, opuštenu i sl.). Posebnu pažnju je potrebno posvetiti diskretnoj manipulaciji zvukom (stvaranje alfa, teta, delta stanja) te subliminalnim porukama u sadržaju muzike.
8. **Likovna ekspresija** i potreba zatvorenika po njoj je vidljiva kroz postojanje zanatskih radionica u zatvorima, zatvorske murale, ukrašavanje omotnica u koje zatvorenici stavljaju pisma koja šalju kući te vrlo živopisne i zanimljive tetovaže koje krase njihova tijela (Gussak, 2007)²³. Crteži i njihova simbolika su još jedan instrument za prevazilaženje deprivacija, opuštanje ali i slanje poruka okolini o svome stanju i identitetu. Posebno su zanimljive zatvorske tetovaže koje ustvari predstavljaju (kriminogeni) životopis osobe koja ih posjeduje. Stavljanje nekoga znaka na tijelo koji zatvorenik „nije zaslužio”, koji obmanjuje o njegovoj

²³ Gussak (2007) navodeći studije različitih autora (Dissanayake, 1992; Kramer, 1993; Rank, 1932; Rubin, 1984) ističe da su impulsi koji potiču ljude na kreiranje umjetnosti vrlo slični agresivnim impulsima jer oboje uključuju izražavanje emocija. Impulsi povezani sa stvaranjem umjetnosti mogu predstavljati sublimaciju agresivnih impulsa. Zbog toga nije rijetko čuti od zatvorenika da ih crtanje smiruje, zaokuplja misli i sl.

pripadnosti nekoj zajednici i sl. kažnjiv je izopćenjem a u jako zatvorenim zajednicama i smrću.

U Kazneno-popravnom zavodu u Bihaću tetoviranje nije raširena pojava. Povremeno, kada na izdržavanje kazne zatvora dođe neko ko zna tetovirati to obavi pomoću posebno zašiljenog „pera” i tinte iz hemijske olovke. Sofisticiraniji uređaj za tetoviranje je „elektromotor” iz MP3 playera na koji se postavi šivaća igla. Dakle, tetoviranje u zatvoru je zabranjeno i tetovaže se obavljaju improviziranim sredstvima. Zatvorenici koji su kaznu zatvora ranije izdržavali u drugim zatvorima (najčešće u Evropi ili Americi) dolaze sa živopisnim slikama na tijelu i imaju poseban status u zatvoreničkoj hijerarhiji. Poštovani su zbog „duge robije”. Zatvorenici koji su protjerani iz Amerike imaju simbole američkih bandi i tvrde da su bili njihovi pripadnici.

Pored toga, estetska promišljanja zatvora zadnjih godina dobijaju na značaju. Oslikavanje zatvora, koje je vrlo blizu *street artu*, se sve više koristi u slanju subliminalni poruka zatvorenima. *Zanimljiv je zagrebački projekt Revitalizacija zatvorskog prostora umjetnošću čiji je „... primarni cilj estetska intervencija umjetnošću u zatvorski prostor koja nastoji izmijeniti doživljaj tog prostora i njegove konotacije”* (Gulin Zrnić i dr., 2020), te projekt „Horizont slobode” autorice i koordinatorice projekta Melinde Šefčić (2001) u Kaznionici Glina i Zatvorskoj bolnici Zagreb. Dakle, likovnim intervencijama nastoji se smanjiti jaz između „unutra i vani”, osjećaj izoliranosti i poboljšati kvaliteta rehabilitacije i mogućnost resocijalizacije zatvorenika.

9. **Govor i geste**, tačnije terminologija službenih osoba, ali i žargon zatvorenika su još jedan medij subliminalnih poruka. Zatvoreničkim žargonom izražavaju se potrebe, osjećanja, koriste se kao način komunikacije s ciljem prikrivanja, upozorenja, zataškavanja nedozvoljenih radnji ili kao vid ismijavanja, davanja pogrđnih nadimaka, etiketiranje službenih lica. Žargon je istovremeno i simbol identifikacije, grupnog pripadništva i razlikovanja (više u Macanović i Nadarević, 2014). Nastaje kao odgovor na deprivirajuću sredinu i frustrirajuće odnose.

Na drugoj strani uposlenici zatvora imaju posebnu terminologiju, sličnu terminologiji osoba koje su osudile zatvorenike i zbog toga dolazi do animoziteta od samoga dolaska zatvorenika u zatvor. Pored toga tu je

još tretmanska terminologija koju zatvorenici još manje razumiju i kako oni kažu, „učeni govor” doživljavaju kao još jednu opasnost zbog koje se njihovo stanje može samo pogoršati. Dakle, subliminalne poruke koje se pokušavaju prenijeti govorom moraju biti suptilnije i bliže govoru zatvorenika.

Dekodiranje konotativnih poruka, prikriivena značenja, potreba „čitavanja između redova” je nešto što se uči „u hodu”. Zatvorenici ih moraju poznavati jer od toga im ovisi status a nekada i život u zatvoreničkoj zajednici. Na primjer, kada zatvorenik uputi poziv drugome zatvoreniku da dođe u vešeraj ili kupatilo ne znači da ga zove na kupanje nego na fizički obračun (kupatilo nije pod video nadzorom tako da ih stražari neće ometati). Blagi udarac po stražnjici ukazuje na homoseksualne namjere zatvorenika prema kolegi, javno dobijena pleska predstavlja veću sramotu nego udarac pesnicom jer se žene tuku pleskom a ne muškarci a nekoga smatrati ženom u takvoj *mačo* sredini je vrlo opasno. Ta „ljaga se može sprati” samo ozbiljnim fizičkim obračunom koji uključuje i improvizirano „hladno oružje”. Također postoje pravila i za psovke i vulgarijeme. Psovke bliskih prijatelja koje jedan drugome upućuju u njihovoj svakodnevnoj komunikaciji, koje su znak njihove intimnosti i dobrog prijateljstva, mogu biti povod za konflikt ukoliko im ih samo jednom uputi neko ko im nije blizak itd.

- 10. Logo** zatvora zatvorenici svakodnevno vide na uniformi stražara. Tačnije na znački stražara, na kojoj je primjetan prozor s rešetkom a na gornjoj polovini prozora je izlazeće sunce čije se zrake šire prema krajevima prozora²⁴. Sunce simbolizira slobodu i ona je s druge strane rešetaka, vani. Kao da se želi reći da zatvorenima, dok su u zatvoru, ne pripada ni taj „izvor života”. Dakle, nije više riječ samo o socijalnoj mortifikaciji do koje dolazi zbog boravka u totalnoj ustanovi, nego ustanova „potpuno” raspolaže životima zatvorenika. Naravno, ne u fizičkom smislu. Riječ je prvenstveno o gubitku autonomije i potpunoj kontroli svih životnih aktivnosti zatvorenika. Čežnja za suncem, slobodom nesumnjivo postaje veća s ovakvim subliminalnim porukama.

²⁴ Novija verzija značke je pravosudna vaga u kombinaciji sa zrakama sunca.

Zaključak

Geografija zatvora, njegov interijer, unutarnji raspored i odnosi, šalju poruke kako počinocima krivičnih djela tako i onima koji to namjeravaju postati. Poruke su subliminalne, prikrivene ali i supraliminalne i ukazuju na jačinu države, snagu društva da se odupre opasnostima koje ga ugrožavaju.

U ovom su radu prikazani primjeri kako se subliminalne poruke mogu iskoristiti za ostvarivanje stvarnih i deklariranih ciljeva izvršenja kazne zatvora. Autor se ne zanosi s mišlju da su subliminalne poruke svemoćne. Svjesni smo niza prepreka koje mogu otežavati njihovo, u konkretnom slučaju preodgojnu funkciju. Neke od tih su:

- Subliminalne poruke su zapravo simboli i znakovi koji se denotativno mogu protumačiti na jednak način ili mogu u svakom čovjeku pobuditi nova, osobna značenja (konotativno tumačenje). Rezultati utjecaja subliminalnih poruka nisu uvijek egzaktni, posebno ne u okolnostima kakve nude totalne ustanove ali i vrlo često zbog strukture ličnosti zatvorenih kojima je namijenjena.
- Doživljaj zatvora ali i onoga što on simboliše je individualan. Nekome samo jedna noć u zatvoru može biti vrlo teška dok drugima bivanje u zatvoru predstavlja rutinu i teže se snalaze izvan zatvora. Riječ je o tzv. prizonizaciji i institucionalizaciji te sveprisutnom komformizmu zbog kojeg je percepcija zatvora unaprijed određena i svaka eventualna promjena je teško prihvatljiva.
- Problem subliminalnih poruka je njihova kratkotrajnost. Njihov učinak je evidentan samo dok smo izloženi njima. Tačnije, neki istraživači koji su se bavili dugotrajnošću subliminalnog utjecaja ističu da su subliminalni utjecaji na ponašanje izbljedili nakon jedne sekunde što ukazuje da subliminalne poruke ne ostavljaju tragove na dugoročnu memoriju i stoga ne mogu utjecati na dugoročne odluke (npr. Greewald et al, 1996 u Ruch, Züst i Henke, 2016). Aylesworth & Goodstein, 1999 u Somro, 2018: 1829) tvrde da podsvjesne poruke ne utječu na kognitivno utemeljene prosudbe nego samo na osjećaje. Međutim, druge studije govore o dugotrajnijim efektima subliminalnih poruka u slučajevima kada su koristili poznate stimuluse koji su u više navrata predstavljeni učesnicima (Chong et al, 2014; Levy et al., 2014 u isto). Dakle, nave-

dena istraživanja ukazuju na važnost intenziteta i učestalosti stimulusa/ subliminalne poruke. Dakle, nije jasno da li jednokratna subliminalna obrada ima dovoljno snage da utječe na kasnije donošenje odluka. Grupa autora Ruch, Züst i Henke (2016) ističu „da bi subliminalna manipulacija bila efikasna, ljudi (stoga) moraju biti sposobni da semantički integriraju i brzo pohranjuju nesvjesne dijelove novih informacija u dugotrajna asocijativna sjećanja koja se mogu povratiti ako su relevantna za kontekst kasnije odluke” (Ruch, Züst i Henke, 2016: 2). Dakle, podsvjesne poruke se sporo pohranjuju i mogu se i ne pohraniti ako su kratkotrajne i nisu „prepoznate”, ako nisu barem podsvjesno registrovane. Međutim, podsvjesne poruke mogu utjecati na odgođeno donošenje odluka, ako su relacioano vezane u dugoročnom pamćenju. Relacijsko vezivanje uključuje hipokampalni memorijski sistem, koji može brzo kodirati i trajno pohranjivati nove odnose (isto). Zbog toga tvrdnja o kratkotrajnosti subliminalnih poruka mora biti uzeta uvjetno, pogotovo zbog dugotrajne izloženosti zatvorenika stimulusima (arhitektura zatvora itd.) i različite „osjetljivosti” pojedinaca na ovakve stimuluse.

- U literaturi ne postoje rezultati istraživanja koja se bave subliminalnim porukama u zatvor i s obzirom na „osjetljivu” populaciju potrebna je detaljna metodološka priprema za korištenje ovoga instrumenta preodgoja.
- Problem etičnosti i zakonitosti korištenja subliminalnih poruka mora biti riješen u kontekstu svrhe kažnjavanja i metoda za postizanje ciljeva kažnjavanja.

Zatvori su sredine koje temelje na simbolici i manipulacijama. Kao takvi su pogodno tlo i za subliminale kojima se utječe na zatvorenike, ali i šalje skrivena poruka sredini u kojoj se zatvori nalaze. Njihovo korištenje je neizbježno, iako vrlo često toga nismo ni svjesni. U radu je predstavljen samo dio kanala prenosa subliminalnih poruka u zatvoru a njihov utjecaj se mora provjeravati kako za vrijeme izdržavanja kazne zatvorenika tako i po njihovom izlasku na slobodu. Za korištenje subliminalnih poruka u procesu preodgoja zatvorenika neophodan je planski, kontrolirani i metodološki korektno razrađen pristup.

Literatura

- Adler, P. A. i Adler, P. (1998.): *Observational Techniques*. u: N. Denzin i Y. S. Lincoln (eds.) *Collecting and Interpreting Qualitative Materials*, str. 79-110., London: Sage
- Bentam, Dž. (2014). *Panoptikon*. Novi Sad: Mediterran Publishing d.o.o.
- Bilban, M. (2015). Lastnosti barv. *Delo in varnost*, vol. 60(2), str. 27-34.
- Brumfield, C. R., Goldney J., Gunning, S. (2008). *Whiff! The Revolution of Scent Communications in the Information Age*. New York: Quimby Press,.
- Clarke, R. V., editor (1997). *Situational Crime Prevention: Successful Case Studies*, Second Edition. Albany, N.Y.: Harrow and Heston, Publishers
- Dhami, M. P., Ayton, P., Loewenstein, G. (2007). Adaptation to Imprisonment – Indigenous or Imported? *Criminal Justice and Behavior*, 34(8), 1085-1100.
- Durkheim, È. (1992). *Samomor – Preproved incesta in njeni izviri*. Ljubljana: ŠKUC, Filozofska fakulteta.
- Ferić Jančić, M. (2003). *Moć glazbe*. Zagreb: Hrvatsko društvo skladatelja, Služba zaštite autorskih muzičkih prava (HDS ZAMP).
- Fuko, M. (1997). *Nadzirati i kažnjavati: nastanak zatvora*. Sremski Karlovci i Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Goffmann, I. (1961). *Asylums*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Gulin Zrnić, V., Potkonjak, S., Šrbić Alempijević, N. (2020). Dvije osobe ulaze za umjetničko oslikavanje: Etnografija zatvora kao mjesta umjetnosti. *Život umjetnosti*, 106/2020, 138-163.
- Gussak, D. (2007). The Effectiveness of Art Therapy in Reducing Depression in Prison Populations. *International Journal of Offender Therapy and Comparative Criminology*, 51 (4), 444-460.
- Herz, S. R, Beland S. L., Hellerstein M. (2004). Changing Odor Hedonic Perception Through Emotional Associations in Humans. *International Journal of Comparative Psychology*, 17(3), 315-338.
- Ignjatović, D. (2018). Kontroverze kazne zatvora i ustanova za njeno izvršenje. *Sociologija*, Vol. LX (2018), No. 4, str. 750-768.
- Javornik, M., Šebart, M. (1990). Mesto vzgojne institucije v družbi. *Iskanja-vzgoja, prevzgoja*, br. 10, 1.7, 3-15.
- Key, W. B. (1989). *The Age of Manipulation: The Con in confidence, the Sin in Sincere*. Lanham: Madison Books.

- Anon. (2009). Uvod. U Željka Jelavić, ur., *Moć boja. Kako su boje osvojile svijet.* Zagreb: Etnografski muzej, str. 7-15
- Korać, H. (2008). *Penologija*. Kiseljak: Pravni fakultet u Kiseljaku.
- Lindstrom, M. (2012). *Kupologija – Istine i laži o tome zašto kupujemo*. Zagreb: Tisak; Profil.
- Lovgren, B. (1996). Color Your World: How Colors Affect Workplace Productivity. *Business Mexico*, 6 (February), 20–22.
- Macanović, N. i Nadarević D. (2014). *Penološka androgogija*. Banja Luka: Evropski defendologija centar,
- Platon (prev. 2002). *Država*, peto izdanje, (dr. Albin Vilhar i dr. Branko Pavlović, prev.), Beograd: Beogradski izdavačko-grafički zavod.
- Puhalović, M. (2007). *Brainwave relaksacija korisnika*. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Fakultet elektrotehnike i računarstva.
- Ruch, S., Züst M. A. and Henke K. (2016). Subliminal messages exert long-term effects on decision-making. *Neuroscience of Consciousness*, 2016, 1–9
- Soomro, Y. A. (2018). Does subliminal advertisement affect consumer behavior? An exploratory comparative analysis between marketing and non-marketing professionals. *The Fourth Scientific Conference on Economics and Managerial Studies*. Saudi Arabia: King AbdulAziz University Jeddah, str. 1828-1843.
- Treimer, M. i Simonson, M. (1988). Subliminal Messages, Persuasion, and Behavior Change. *The Journal of Social Psychology*, 128, 4, 563.
- Šefčić, M. (2021). O Projektu 'Horizont slobode'. U Šefčić M. i Meić V. (ur.), *Horizont slobode*. Zagreb: Hrvatsko društvo likovnih umjetnika.
- Špadijer – Džinić, J. (1973). *Zatvoreničko društvo*. Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd.
- Špadijer-Džinić, J., Pavićević, O., Simeunović-Patić, B. (2009). Žena u zatvoru – deprivacije zatvoreničkog života. *Sociologija*, Vol. LI (2009), No. 3, str. 225-246
- Valdez, P., Mehrabian A. (1994). Effects of Color on Emotions. *Journal of Experimental Psychology: General*, 123 (4), 394-409.
- Zlatko, M., Nikolić, G. (2013). Subliminalne poruke i tehnike u medijima. *Nova prisutnost: časopis za intelektualna i duhovna pitanja*, XI, br. 2, 293–312.

Internetski izvori

- Gafford, R. (1995). The operational potential of subliminal perception, Dostupno na: https://www.cia.gov/readingroom/docs/DOC_0000606555.pdf pristupljeno 15. II 2021.
- Bauer, V. (2018). Glas i seksualnost: što znamo, a što osjećamo. *Javno zdravlje*. Dostupno na: <http://javno-zdravlje.hr/glas-i-seksualnost-sto-znamo-a-sto-osjecamo/> pristupljeno 25. XII 2018.
- Gorinšek, G. (2015). Uloga mirisa i njihova važnost u svakodnevnom životu čovjeka. Dostupno na <http://aromaterapija.info/blog/uloga-mirisa-i-njihova-vaznost-u-svakodnevnom-zivotu-covjeka/> pristupljeno 25. V 2018. godine.
- Kvas, T. (2011). Barve, njihov vpliv in pomen. *Slovenske novice*, Dostupno na <http://old.slovenskenovice.si/lifestyle/astro/barve-njihov-vpliv-pomen> pristupljeno 12. VII 2018. godine
- Mirjana (2012). Norveški zatvor. *Media. In media res*, Dostupno na <https://www.medias.rs/norveski-zatvor> pristupljeno 1. X 2018.
- Pranić, K. (2014). *Mirišu nam sretni dani*. Dostupno na <https://lider.media/lider-trend/boz-mirisu-nam-sretni-dani/> pristupljeno 25. V 2018. godine.

Damir Nadarević
University of Bihac, Islamic faculty of pedagogy

SUBLIMINAL MESSAGES IN PRISON

***Summary:** There are subliminal messages all around us, whether we want to admit it or not. The possibilities of consciously influencing the unconscious with the aim of manipulating human behaviour have been explored since as far back as 1884 (American researchers Pierce and Jastrow). Prisons are a symbol of the power of the state, an instrument of fear and, ultimately, the places for housing people whose behaviour is unacceptable to the community. Therefore, certain forms of manipulation of prisoners, disguised as re-education and resocialisation, as declarative goals of punishment, are considered a legitimate “right” of the state. What this paper will cover in particular is the detection of subliminal messages as manipulative instruments imprisoned persons are exposed to while serving a prison sentence. The paper gives a definition of subliminal messages, shows the ways in which such can be inserted into certain content of activities performed in prison, and their re-educational value is assessed. Special emphasis is placed on prison symbols as carriers of subliminal messages, on the architecture of the prison itself, the layout of the rooms used by employees and rooms where prisoners spend their time, the colours of those rooms, smells and sounds inside them, different ways of artistic expression but also on the employee-prisoner relations as well as peer relationships among prisoners themselves, their customs, ceremonies, discourse and gestures. All of the above, in the end, has at least two dimensions: a declarative (regulated by law) and, for the purpose of understanding the prison and its tasks, a much more valuable, covert, subliminal one.*

***Key words:** prison, subliminal, resocialisation, prisoners*